

El boix al Montseny, distribució i aprofitaments

JOSEP M. PANAREDA CLOPÉS - JOSEP MASNOU CLOPÉS

The Montseny boxwood, distribution and uses

El boix és un arbret freqüent al territori submediterrani i mediterrani damunt de rocam calcari dur on constitueix extenses boixedes i un sotabosc dens en fagedes, rouredes, pinedes i alzinars. És molt abundant al nord-oest del Montseny. Ha tingut diversos aprofitaments en especial en torneria i ebenisteria per la fusta dura, compacta, fina i pesada, molt apta per l'elaboració d'estris que necessiten ser resistents al fregament. Històricament ha estat la fusta preferida per l'elaboració de gravats com motlle d'impressió. Recentment els boixos han patit els greus efectes de la plaga de l'eruga *Cydalya perspectalis* que ha provocat la defoliació total dels boixos afectats, fet que ha transformat molt el paisatge vegetal dels indrets on el boix era abundant, com el sector nord-oest del Montseny.

Paraules clau: boixeda, *Cydalya perspectalis*, gravat.

*The boxwood is a common small tree in the sub-Mediterranean and Mediterranean regions, which grows on hard limestone rocks, where it forms extensive boxwood groves and a dense beech, oak, pine and holm oak undergrowth. It is very abundant in the northwest of the Montseny. It has had various uses, especially in turnery and cabinetmaking due to its hard, compact, fine and heavy wood, which is very suitable for making utensils that need to be resistant to friction. Historically, it has been the preferred wood for making engravings as a printing mould. Recently, boxwoods have suffered the serious effects of the *Cydalya perspectalis* caterpillar plague, which has caused the total defoliation of the affected trees that has greatly transformed the plant landscape of places where boxwood was abundant, such as the northwest sector of the Montseny.*

Keywords: boxwood, *Cydalya perspectalis*, engraving.

EL BOIX, UN ARBRET AMB ASPECTE ARBUSTIU

El boix (*Buxus sempervirens* L.) és un arbust alt o un arbret amb nombroses branques rígides i de fullatge dens i persistent. Sol presentar un aspecte arbustiu molt ramificat generalment des de la base. Els branquillons són oposats, quadrangulars, foliosos i amb alguns pèls aviat caducs. L'escorça és d'un bru clar i glabra, però molt clivellada amb petits polígons angulosos en peus vells (Panareda, 2019).

Les fulles són petites, enteres, ovades o el·líptiques, oposades, curtament peciolades, endurides, lluent i d'un verd fosc a l'anvers, pàl·lides i d'un verd groguenc gairebé mat al revers, una mica recargolades al marge i escotades a la punta. Són persistents, però prenen tonalitats vermelloses i groguenques a l'hivern o en períodes de sequera.

És una planta monoica, és a dir, amb les flors femenines i masculines separades però en un mateix peu. Les flors formen glomèruls compactes a l'axil·la de les fulles superiors amb bractèoles ovades, agudes i d'un groc verdós. Cada glomèrul conté una flor femenina central amb diverses flors masculines. Totes són sèssils.

El fruit és una càpsula ovoide i endurida que s'obre en tres valves, cada una acabada amb un parell de banyes petites que són els estils persistents. Les granes són negres i lluent.



Branca de boix amb les fulles persistents i ben carregat de fruits.
(Foto J.M. Panareda, juliol 2009).

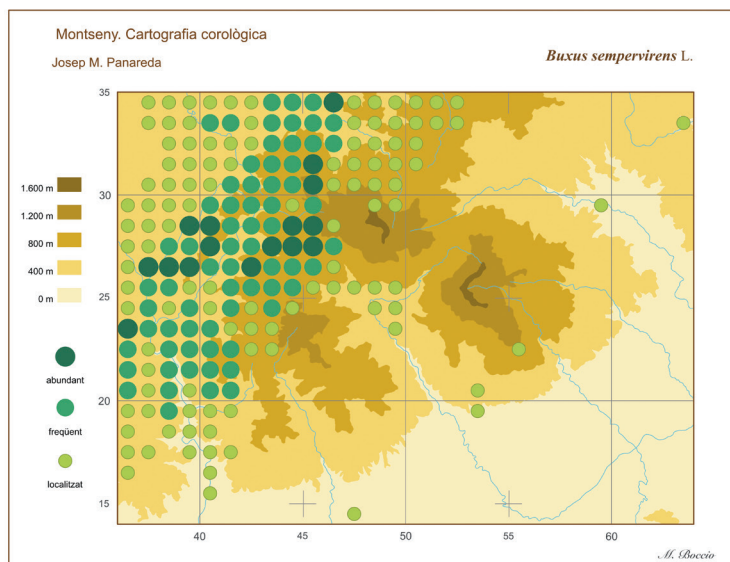
ECOLOGIA I DISTRIBUCIÓ DEL BOIX

És una planta nativa del centre i sud d'Europa, del nord d'Àfrica i fins al Caucas i l'Iran. S'ha estès per diverses regions del sud d'Àsia, d'Amèrica i fins a Nova Zelanda.

A Catalunya es fa als matollars densos on sol ser la planta dominant, les boixedes. És abundant en els boscos submediterranis i mediterranis humits, on sovint constitueix un sotabosc dens i alt. Hi ha fagedes amb boix, rouredes amb boix i alzinars amb boix. Suporta molt bé l'ombra i els sols poc profunds i rocosos. En general prefereix terres calcàries, on pot desenvolupar denses i extenses boixedes. Però també es troba damunt de rocams silicis, però no sol ser-hi tan abundant.

La distribució al Montseny segueix clarament la tendència esmentada en relació amb els sols, com ho mostra el mapa adjunt: un domini total de boix en el terç nord-occidental i molt escàs a la resta, on bona part de les poblacions o peus isolats corresponen a plantacions més o menys antigues. És abundant en els sectors amb predomini de roca calcària dura i escàs damunt de rocams calcaris tous (margues) (Bolòs, 1983; Panareda, 1991).

Les fagedes amb boix, força freqüents en el terç nord-occidental del Montseny, es localitzen damunt de substrat paleozoic ric en carbonats (calcosquist). Són algunes fagedes de l'entorn de la Calma, com la Fageda Seca situada prop de Collformic, i de l'extrem nord de Matagalls. El boix hi és abundant, sobretot si es talla el faig. Hi són freqüents altres espècies com la fetgera, el lloreret, la didalera groga, el marxívol, la lleteresa de bosc, la viola silvestre, la maduixera, la primula vera i el roure martinenc (Panareda i Nuet, 2000).



Mapa de distribució del boix al Montseny amb el nivell de presència en cada quadrat 1x1 km de la quadrícula UTM. Font: dades originals de Josep M. Panareda i realització cartogràfica de Maravillas Boccio.

Les rouredes de roure martinenc amb boix damunt de materials calcaris de l'entorn de la Calma, del peu del Matagalls i de la franja de contacte amb la Plana de Vic es caracteritzen per l'abundància del boix en el sotabosc, en els marges forestals i en les clarianes. L'estrat arbori és dominat pel roure martinenc, acompanyat d'altres arbres com l'auró blanc, el server i el pi roig. A l'estrat arbustiu són freqüents els arbres baixos i els arbusts alts; hi ha el boix, sovint molt abundant, l'avellaner, el tortellatge, l'arç blanc, el ginebre, l'aranyoner, el sanguinyol, el corner, el xuclamel xilosti i la coronil-la boscana, entre altres. Hi ha també nombroses lianes, com l'heura, la rogeta, l'esbarzer, la vidalba i el lligabosc etrusc. L'estrat herbaci és dens i diversificat: hi són freqüents el marxívol, la primula vera, la campaneta blava, el curraïà, la fetgera i el fenàs de bosc, entre moltes altres. En els sectors amb sòls silicis el boix és rar o absent i en el seu lloc hi ha el ginestell, el bruc, la falguera aquilina i la bruguerola.



Boixos a la Calma del Montseny ben vigorosos però esparsos pel pasturatge. (Foto J.M. Panareda, març 2017).

Els alzinars amb boix es localitzen en els indrets més ombrívols (obacs, peus de vessants i sots) del sector calcari damunt de rocam dur. L'estrat arbori està dominat per l'alzina, però no són rars els caducifolis, com el roure martinenc, l'om, l'auró blanc, l'arç blanc i el server. L'estrat arbustiu

és sovint dens i hi acostuma a dominar el boix, sol o amb el lloreret, l'olivereta, el tortellatge, el xuclamel xilosti, el corner, la coronil·la boscana i la ginesta sessil·lifòlia. També hi són freqüents les lianes, com la vidalba, la rogeta i l'heura. L'estrat herbaci sol ser força ric en espècies, com diverses violes boscanes, el marxívol, la lleteresa de bosc i la fetgera. Amb les mateixes condicions climàtiques i damunt de margues i argiles que permeten la formació de sòls profunds s'estableix la roureda.

USOS I APROFITAMENTS DEL BOIX

El boix ha estat tradicionalment molt aprofitat, sobretot per la seva fusta, que és molt dura, compacta i fina. Admet un gran poliment i és emprada per gravadors, torners i ebenistes. Se n'han fet fitxes d'escacs, fusos, culleres, llosses, mans de morter, gravats, pintes, botons, batalls de les esquelles, capsos, estris de cuina, instruments de música, entre molt altres objectes.

La fusta de boix s'esberla amb facilitat a l'assecar-se pel que cal tenir cura en controlar l'assecament conservant-lo en indrets foscos, humits i amb pocs contrastos tèrmics. Cal treballar-la ben seca.

En jardineria ha estat utilitzat per fer tanques i per realitzar figures vegetals en parcs, jardins i claustres. La capacitat per rebrotar, ramificar i produir gran quantitat de fulles que es mantenen verdes molt de temps fa possible que tot retallant periòdicament les branques un boix o un conjunt de boixos esdevinguin formes geomètriques molt variades. És l'art topiària, que pot anar des d'unes simples tanques o formes geomètriques fins a figures humanes o d'animals i imitacions de cases o monuments. N'hi ha diverses manifestacions sobretot al nord del Montseny.

També ha tingut diverses aplicacions remeieres, però cal anar sempre amb molt de compte, ja que no sempre són certes les qualitats que li han suposat i, a més, el boix és una planta tòxica i el seu ús és molt perillós.

Al Montseny se n'ha fet escombres, que es consideren millors que les de bruc d'escombres. Les fulles cauen de seguida, però el ramatge es manté ferm més temps perquè és més fort. Els pagesos i pastors han admirat la resistència del troncs de boix; en feien molts atuells i estris de tota mena. De pals també en feien, com per fer els barrots del rastell dels estables de les vaques i bastons per a caminar amb molt d'enginy ja que com que el bastó no es pot vinclar l'invertien i aprofitaven l'arrel per fer el mànec (Bonet, 2006: 145-146). També se'n feien aspres per a suportar les mongeteres, fesoleres i tomaqueres; van molt bé perquè la rugositat de l'escorça facilita que les tiges i els cirrells de les hortalisses s'hi agafessin millor; la mateixa aspra es podia utilitzar fins a 20 anys, o més.

GRAVATS AL BOIX

La fusta del boix ha estat la més emprada per a l'obtenció de gravats xilogràfics. La xilografia és l'art de gravar una fusta que serveix de motlle d'impressió, que consisteix en incidir sobre la fusta ben aplanada i allisada, deixant en relleu sobresortint les parts que corresponen al dibuix, mentre la resta es buida. Després s'entinta per obtenir diverses còpies sobre paper, roba o altres materials. Es pot gravar directament sobre la fusta però sovint es dibuixa prèviament el que permet més precisió; cal realitzar el dibuix invertit per tal que la impressió correspongui a la realitat.

Hi ha dues tècniques de gravat, el gravat a fibra o a fil i el gravat a contrafibra o a testa. En el gravat a fibra el tros de fusta està tallat seguint les betes, no es poden gravar molts detalls ja que els talls han de seguir normalment les betes de la fusta; es treballa amb ganivets i gúbies. En el gravat a contrafibra la fusta és tallada perpendicularment a les fibres de la fusta i es treballa amb burins. La fusta més emprada és la de boix per ser molt compacta i dura.

Les qualitats de les fustes utilitzades, com la duresa, la humitat, els nusos i les regularitats de la superfície, són importants en l'elaboració dels gravats. Les fustes toves, com les de l'avet, de l'om, del pi, del plàtan i del pollancre, són més fàcils de treballar però no permeten gaire precisió i es desgasten més aviat; són molt emprades en gravats a fibra i van bé en gravats senzills i que tenen espais plans amples. Les fustes dures són molt millors i permeten treballar amb minuciositat en composicions complexes i obtenir gravats més duradors; són les fustes d'alguns fruiters, com el cirerer i la perera, i d'altres arbres com el castanyer, el faig, la noguera, el til·ler i sobretot el boix. Pels gravats a contrafibra calen sempre fustes molt dures i poc poroses, com la de cirerer, de perera, de servera i també sobretot la de boix.

És la fusta de boix la que permet obtenir els millors gravats i la més emprada, fins el punt que ben sovint els gravats en fusta són coneguts com a boixos. Un dels inconvenients d'emprar fusta de boix és que els troncs no solen ser gaire gruixuts, pel que cal ajuntar i encolar diferents peces fins a obtenir un bloc ben compacte i de la mida necessària. El bloc obtingut s'ha d'assecar dins una premsa fins a ben sec per tal d'evitar deformacions posteriors.

La xilografia és actualment una tècnica en desús, llevat per l'obtenció i duplicació d'obres de referència, o per raons antropològiques, artístiques o didàctiques. Existeixen col·leccions notables de fustes de gravats a la Biblioteca de Catalunya i al Museu d'Art de Girona.

ELS BOIXOS DEFOLIATS PER LA PAPALLONA DEL BOIX

Recentment molts boixos de Catalunya, i en part també del Montseny, han estat molt malmesos per denses poblacions de petites erugues de l'anomenada papallona del boix (*Cydalyma perspectalis*).

És tracta d'una arna, una papallona nocturna originària de la Xina. Les erugues segreguen fils de seda que enteranyinen els boixos, fet que es pot comprovar quan hom es passeja enmig de boixos afectats, ja que la cara i els vestits queden plens d'aquests fils poc visibles i ben molestos.



Imatge hivernal de la Fageda Seca quan el sotabosc estava totalment colonitzat per una boixeda densa, just abans de la plaga de l'eruga del boix. (Foto J.M. Panareda, abril 2018).

Les erugues s'alimenten del limbe dur de les fulles de boix i deixen només el pecíol i la part del nervi central; fins i tot rosequen l'escorça del boix. És molt prolífera, cosa que fa que un boix pugui ser atacat simultàniament per una gran quantitat d'erugues, i quedi completament defoliat en poc temps.

Es va detectar a Catalunya el 2014 per primera vegada, a Besalú (Garrotxa), i ràpidament s'estengué per l'interior de Catalunya. Al Montseny afectà molt, en especial al nord-oest del massís, on el boix és molt abundant.

En altres indrets afectà poc a causa de l'absència o raresa del boix. Molts boixos de jardins quedarem també molt malmesos. El boix singular del poble de Montseny, comentat a continuació, se'n salvà gràcies a persones que en tingueren cura amb tractaments adequats.

Malgrat que l'afectació ha estat molt important i que ha provocat grans canvis en el paisatge vegetal, les conseqüències poden ser poc visibles pels visitants del Montseny si no es coneix la plaga. Sí que impressionaria si alhora es pogués observar el paisatge d'un alzinar, roureda o fageda amb boix de fa 10 anys amb l'actual. Això ho hem constatat a Collfomic, on just al costat de l'aparcament del coll hi ha una fageda amb boix, coneguda amb el nom de Fageda Seca, on el boix era molt abundant i dominava en el sotabosc amb alguns peus força grossos. Ara es veu un sotabosc ben obert amb les restes dels boixos secs. Pocs visitants se n'adonen dels boixos morts, cal fixar-s'hi, i aleshores sí que es veuen, però tampoc s'evidencia gaire, malgrat que és possible constatar alguns rebrots. Caldria imaginar-se el sotabosc dens i sempre verd dels boixos de fa una dècada.



Branca de boix amb nombrosos rebrots després de ser afectat per la plaga de l'eruga *Cydalyma perspectalis*. (Foto J.M. Panareda, juliol 2020).

Els boixos afectats per aquesta eruga resten molt malmesos, però alguns rebroten posteriorment. Tanmateix, el rol tan important que jugava el boix

en els matollars i boscos on era extens ha canviat molt. Boscos i matollars impenetrables per la densitat de boixos han esdevingut espais buits, amb una munió densa de troncs defoliats, prims i intricats per on la llum penetra intensament fins al terra.

La densitat dels boixos dificultava el desenvolupament d'altres espècies, però amb la desaparició del fullatge, total en molts indrets, està afavorint la germinació i el creixement de plantes fins aleshores obstaculitzades. El resultat és un canvi en el paisatge on el boix dominava, almenys durant un cert temps. Cal, doncs, fer un seguiment de les comunitats on el boix ha estat molt afectat per l'eruga, en especial en els matollars i en el sotabosc dels alzinars, rouredes, pinedes i fagedes.

Tanmateix alguns boixos rebroten. I caldrà observar com i fins a quin nivell es regeneren i sobretot com haurà estat el desenvolupament de les espècies que temporalment s'han vist afavorides amb la plaga.

EL BOIX SINGULAR DE MONTSENY

Hi ha molta mena de raons per argumentar que un arbre sigui catalogat monumental o singular. Sovint és el resultat d'un conjunt de coincidències que condueixen cap a l'enaltiment d'un arbre concret. El boix de l'església de Montseny n'és un bon exemple, sobretot perquè no passa de ser un arbret de manera natural.

Tot va començar quan fou plantat vora l'església, segons alguns estudiosos, fa mig mil·lenni, però es desconeix si com un arbust individual, o formant part d'una tanca de boixos, com era costum al costat d'esglésies i als claustres. No era un exemplar que sorgís espontàniament en aquest indret o que s'hi plantés per esdevenir un arbret singular. Però anà creixent fins que uns savis s'hi van fixar per endur-se'l cap a Barcelona. Finalment el boix no es mogué del seu jardí i s'anà fent famós sense cap mèrit especial, només que tot un arbre petit s'anava fent gran i que algú se'l volia endur (Panareda, 2020).

Hi ha qui el considera singular i el boix s'inclou en el catàleg d'arbres monumentals de Catalunya. Però el boix de l'església de Montseny ha anat creixent i fins ha superat, de moment, els embats de les larves de la papallona que ha assolat extenses poblacions de boix de les nostres contrades, tanmateix salvat gràcies a ajuts humans permanents. I ha assolit unes dimensions molt notables per la seva espècie, de manera que ara sí que es pot considerar un boix singular. No ho era, però l'hem fet excepcional deixant-lo créixer, esmentant-lo, visitant-lo, fotografiant-lo i defensant-lo de qualsevol impacte extern.

Pius Font i Quer (1888-1964), un dels botànics catalans més eminents, el veié fa unes dècades i es sorprengué per la forma tan característica d'arbre petit, que li oferia una bellesa i curiositat extraordinàries. Fins n'estudià l'edat, n'estimà uns 450 anys i proposà trasplantar-lo al jardí de la Universitat de Barcelona, desig que sortosament no s'executà; el trasllat implicava un alt risc per un arbre amb un sistema radical potent. A més, molts veïns van expressar la seva oposició; els rectors de la parròquia de Sant Julià i la feligresia l'han defensat sempre i se n'han cuidat en tot moment.

L'estructura actual és d'un arbre gairebé perfecte en petit. El volt de canó (a 130 cm d'alçària) és de 110 cm. Té un únic tronc gairebé recte fins als 150 cm del terra a partir d'on es divideix en dues besses, una de les quals es torna a dividir als 187 cm del terra i l'altra als 232 cm. L'alçària de l'arbre ha oscil·lat entre els 6,25 i 7 metres els darrers anys en relació amb l'estat de les branques superiors. La ramificació de boix a partir de la divisió en dues besses és constant amb troncs majoritàriament propers a la verticalitat. A l'alçària de 3 metres del terra hem comptabilitzat més de 9 troncs d'un gruix notable, propers o superiors a 10 cm de diàmetre.

A partir de dades històriques es constata un lleuger augment de l'alçària durant les darreres dècades i sobretot un continuat augment del gruix del tronc principal.



Aspecte general del boix singular de l'església de Sant Julià de Montseny. (Foto J.M. Panareda, novembre 2003).

ALTRES PLANTES ANOMENADES «BOIX»

És freqüent en terminologia botànica popular anomenar espècies diferents pel mateix nom, sovint amb un determinatiu o adjectiu per diferenciar-les. Quan es parla del boix es fa referència normalment a la planta comentada. Tanmateix aquest a vegades també és conegut com boix blanc, boix comú o boix mascle (Vallès, 2014).

El boix baleàric (*Buxus balearica*), un arbret de Mallorca i Cabrera, és molt semblant al boix comú amb el qual està parentat (pertany al mateix gènere) i sol ser més robust i de fulla més grossa. Sovint també és designat amb el nom de boix.

El neret (*Rhododendron ferrugineum*), una mata freqüent a l'alta muntanya silícia, ben sovint és conegut com boix de muntanya o boix de Núria i més rarament boix de la Mare de Déu, boix florit, boix gavet o boixos de muntanya.

El galzeran (*Ruscus aculeatus*), una mata amb branquillons plans en forma de fulla i abundant en els alzinars i garrigues, és anomenat ben sovint boix marí i més rarament boix mascle.

El grèvol (*Ilex aquifolium*), un arbre montà perennifoli de fulles més grosses, brillants i amb el marge ondulat i espinós, molt sovint és designat com boix grèvol i a vegades simplement boix.

L'aladern (*Rhamnus alaternus*), una mata o arbret perennifoli i de fulles endurides i brillants, molt present a les màquies i boscos esclarissats mediterranis, és anomenat en alguns indrets boix bord, i molt puntualment boixos bords.

El xuclamel xilosti (*Lonicera xylosteum*), un arbust dels boscos montans, és conegut sobretot com boix moll. Aquest nom és el recomanat en el *Corpus de fitonímia catalana* del Termcat.

BIBLIOGRAFIA

- BOLÒS, O. de (1983), *La vegetació del Montseny*, Barcelona: Diputació de Barcelona.
- BONET, M. A. – VALLÈS, J. (2006), *Plantes, remeis i cultura popular del Montseny*, Figueres: Brau.
- LLOBET S. (1947), *El medio y la vida en el Montseny*, Barcelona: C.S.I.C. Trad. catalana: *El medi i la vida al Montseny. Estudi Geogràfic*, Granollers: Museu de Granollers – Agrupació Excursionista de Granollers 1990.

- PANAREDA, J. M. (1991), *El Montseny. Visió geogràfica*, Vic: Eumo Editorial.
- , (2019), *Els arbres silvestres de Catalunya*, Figueres: Brau.
- , (2020), «El boix, un arbret robust menjat per milers d'arnes petites», *Bagant*, 52: 30.
- PANAREDA, J. M. – NUET, J. (2000), «La vegetació del turó de Collformic (Montseny)», *Monografies del Montseny* 15, pp. 147-157.
- PANAREDA, J. M. – SABÉ, J. (2023), *El boix de l'església de Montseny. Arbre singular per casualitat* <<https://valltadelatordera.cat/article/el-boix-de-lesglesia-de-montseny/>> (consulta: novembre 2024).
- VALLÈS, J. (dir.) (2014), *Noms de plantes. Corpus de fitonímia catalana*, Barcelona: Termcat